

Jemielity, Witold

Szkoły elementarne w powiecie ostrołęckim 1795-1866

Studia Teologiczne 9, 203-221

1991

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. WITOLD JEMIELITY

SZKOŁY ELEMENTARNE W POWIECIE OSTROŁĘCKIM 1795-1866

Treść: I. Władze szkolne; II. Szkoły w powiecie ostrołęckim; III. Liczba uczniów; IV. Nauczyciele. V. Opiekun szkoły; VI. Program nauczania. VII. Egzamin; VIII. Karność; IX. Budynek; X. Utrzymanie; XI. Nauczanie prywatne. XII. Szkoła a Kościół; Zakończenie.

WSTĘP

Powiat ostrołęcki znajdował się na Mazowszu, które dzieliło się na trzy województwa: płockie, rawskie i mazowieckie. Każde z tych województw dzieliło się na ziemie, a te na powiaty. W skład województwa mazowieckiego wchodziło dziesięć ziem, między innymi ziemia łomżyńska i nurska. W ziemi łomżyńskiej znajdowały się powiaty: kolneński, łomżyński, ostrołęcki i zambrowski; zaś w ziemi nurkiej: kamieniecki, ostrowski i nurski. Podział ten utrzymał się do rozbiorów.

W 1795 r. Mazowsze znalazło się pod zaborem pruskim. Dawne trzy powiaty: ostrołęcki, ostrowski i nurski połączono w jeden z siedzibą władz w Ostrołęce. Nowy powiat ostrołęcki pozostawał w departamencie płockim i w Prusach Nowowschodnich, za Księstwa Warszawskiego — w departamencie płockim, przemianowanym w 1837 roku na gubernię płocką. Po powstaniu styczniowym znacznie zwiększono liczbę powiatów. Wówczas w południowej części powiatu ostrołęckiego wydzielono powiat ostrowski i oba powiaty włączono do nowej guberni łomżyńskiej. W latach 1919-1939 wspomniane powiaty znajdowały się w województwie białostockim, pierwszego kwietnia 1939 przeszły do województwa warszawskiego a od 1975 są w województwie łomżyńskim i ostrołęckim. Pod względem administracji kościelnej omawiane tereny należały do diecezji płockiej i do 1866 r. tworzyły dwa dekanaty: andrzejewski i ostrołęcki. W 1925 r. parafie z tych dekanatów włączono do diecezji łomżyńskiej.¹

¹ D. Godlewska, *Łomża* 1962 s. 4; Z. Nałkowska, *Ostrołęka*, Warszawa 1975 s. 64, 130, 181; M. Bartniczak, *Podziały administracyjne w powiecie Ostrow Mazowiecka*. w: *Ostrow Mazowiecka*, Warszawa 1975 s. 278.

Administracja pruska oraz Królestwa Polskiego utrzymała podział powiatu na parafie, podobnie jak to było w okresie przedrozbiorowym. W skład powiatu ostrołęckiego w omawianym okresie wchodziły następujące parafie: Andrzejewo, Brok, Czerwin, Czyżewo, Goworowo, Jasienica, Jelonki, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Nur z filią Boguty, Ostrołęka, Ostrow, Piski, Poręba, Rosochate, Rzekuń, Troszyn, Wąsewo, Zaręby i Zuzel.²

Dotychczas nikt nie zajmował się szkołami w powiecie ostrołęckim dla omawianych lat. Autor oparł się wyłącznie na źródłach archiwalnych. Zachowały się one w Archiwum Diecezjalnym w Łomży, w Archiwum Diecezjalnym w Płocku i w archiwach parafialnych. Archiwum Diecezjalne w Łomży posiada akta dotyczące poszczególnych parafii i w nich wzmianki o szkołach. Przy parafii Kleczkowo przetrwała obszerna dokumentacja miejscowej szkoły. Na szczególną uwagę zasługują wizyty dziekańskie kościołów dekanatu ostrołęckiego za lata 1778-1859; nie zawierają one wszystkich wymienionych lat. Są ponadto akta dotyczące ogólnych przepisów dla szkół parafialnych za lata 1817-1898. Wiele wzmianek o szkołach można znaleźć również w rozporządzeniach konsystorza pułtuskiego i naniesionych w nich uwagach przez proboszcza z Kleczkowa. Archiwum Diecezjalne w Płocku posiada wizytacje dziekańskie z dekanatów: andrzejewskiego i ostrołęckiego. Dla pierwszego z dekanatów są one głównie w Płocku, zaś dla dekanatu ostrołęckiego uzupełniają podobne wizytacje, ale z innych lat, które pozostają w Łomży. Autor serdecznie dziękuje ks. Michałowi Grzybowskiemu za udostępnienie wypisów, jakie poczynił on w Płocku dla planowanego wydawnictwa źródłowego.

Archiwum Parafialne w Ostrołęce przechowuje księgę majątków kościelnych dekanatu ostrołęckiego z 1819 r. z uwzględnieniem szkół oraz akta wizytacji dziekańskich dekanatu ostrołęckiego dla lat 1829-1835. W Archiwum Parafialnym w Ostrowi Mazowieckiej są jedynie wzmianki statystyczne dla lat sześćdziesiątych z dekanatu andrzejewskiego. W Archiwach Parafialnych w Piskach, Wąsewie i Zarębach Kościelnych zachowały się wizytacje dziekańskie dotyczące tych parafii.

Akta Wydziału Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przeszły w drodze dziedziczenia do Archiwum Okręgu Naukowego Warszawskiego, a po pierwszej wojnie światowej przekazane zostały wraz z nimi do utworzonego wówczas Archiwum Oświecenia Publicznego. W 1939 r. uległy one całkowitej zagładzie.³ Pozostały jedynie akta kościelne, które w normalnych warunkach powinny stanowić uzupełnienie dla cywilnej dokumentacji szkolnej. Akta kościelne również nie są kompletne. W diecezji płockiej z czasów biskupa Hieronima Antoniego Szeptyckiego (1759-1773) pozostały nieliczne materiały, nieco więcej zachowało się ich z czasów biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego (1773-1785).⁴ Dlatego trudno było przedstawić stan szkolnictwa w powiecie ostrołęckim przed 1795 r.

W średniowieczu przy kościele parafialnym znajdowała się z reguły szkoła, w której uczono dzieci pisać, czytać, rachować oraz śpiewać pieśni kościelne. Sobór Laterański IV z 1215 r. nakazał utrzymywać nauczy-

² *Directorium divini officii pro dioecesi plocensi* 1823.

³ AGAD. Wstęp do zespołu: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych.

⁴ M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych*, Płock 1987 s. 12.

ciela przy każdym lepiej uposażonym kościele. W Polsce pierwsze wzmianki o szkołach parafialnych pojawiły się w pierwszej połowie XII w. W XVI w. szkoła taka była zjawiskiem powszechnym. W Polsce do drugiej połowy XVIII w. nie istniało państwowe ustawodawstwo dotyczące podstawowego szkolnictwa parafialnego. Całokształt działalności tego szkolnictwa normowały ustawy kościelne wydawane przez synody prowincjonalne i diecezjalne. Ten ścisły związek szkoły wiejskiej z parafią utrzymał się za czasów Komisji Edukacji Narodowej i Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych powołanych przez Sejm Czteroletni mimo opracowania nowych programów dla szkół parafialnych i poddania ich pod nadzór władzy państwowej.⁵

I. WŁADZE SZKOLNE

W zaborze pruskim szkoły podlegały urzędnikom kamery. Dopiero w 1805 r. król podpisał regulamin szkolnictwa niższego. W Księstwie Warszawskim od 1807 do 1812 r. istniała Izba Edukacyjna oraz do 1813 r. Dyrekcja Edukacji Narodowej, podległa zwierzchnictwu ministra spraw wewnętrznych.⁶ W Królestwie Polskim od 1815 r. była Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1840 r. utworzono Okręg Naukowy Warszawski, na wzór podobnego w Cesarstwie Rosyjskim. Łączyło się to z nasileniem represji politycznych po powstaniu listopadowym. Reformy Wielopolskiego z 1862 r. ujawniły się w oświacie nawiązaniem do ducha polskiego. Szkołami wiejskimi nadal opiekowała się parafia. Po powstaniu styczniowym zlikwidowano Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a jej miejsce znów zajął Okręg Naukowy Warszawski, poddany bezpośrednio ministerstwu w Petersburgu. Od 1873 r. w nauczaniu obowiązywał język rosyjski, zaś polski był jedynie przedmiotem nadprogramowym. Odsunięto zupełnie duchowieństwo a sprawy szkół przekazano gminom.⁷

Ukazały się ustawy szkolne: z czasów pruskich w 1806 r., Księstwa Warszawskiego — 1808 r. i Królestwa Polskiego — 1834, 1841 i 1862 r.⁸ W oparciu o nie można poznać stronę normatywną, którą zajmowano się już w ogólnych pracach o szkolnictwie. Autor niniejszego opracowania skupił uwagę na stanie faktycznym nauczania.

II. SZKOŁY W POWIECIE OSTROŁĘCKIM

W 1845 r. na omawianym terenie w parafiach czyli w okręgach szkolnych, było mieszkańców katolików: Andrzejewo 3001, Brok 3008, Czerwin 2226, Czyżewo 3239, Goworowo 2876, Jasienica 3100, Jelonki 1688, Kadzido 6769, Kleczkowo 1394, Myszyńcic 12666, Nur 2638 z filią Boguty 1151, Ostrołęka 4631, Ostrów 3132, Piski 1446, Poręba 2782, Rosochate 2590, Rzekuń 2460, Troszyn 1239, Wąsewo 1856, Zaręby 1270 i Zuzel 2757.⁹ Mieszkali także wyznawcy mojżeszowi i ewangelicy. Oto ich wykaz

⁵ Tamże, s. 11.

⁶ *Obraz Królestwa Polskiego w okresie konstytucyjnym*, Warszawa 1984 s. 29.

⁷ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1980 s. 137.

⁸ ArŁm (Archiwum Diecezjalne w Łomży). Adnotationes dispositionum regiminis et simul acta decanalia Kleczkowo; sygn. I 194 k. 42; Akta szkół gimnazjalnych i parafialnych 1817-1844, sygn. II 354 k. 61, 119.

⁹ *Ordo divini officii dioecesis plocensis 1845*.

z 1821 r. dla dekanatu ostrołęckiego: Brok 441 żydów i 22 akatolików, Czerwin 182 i 9, Goworowo 321 i 12, Jelonki 109 i 6, Kadzidło 151 i 30, Kleczkowo 109 i 55, Myszyniec 464 i 310, Ostrołęka 486 i 117, Ostrów 745 i 68, Piski 119 i 0, Poręba 67 i 4, Rzekuń 153 i 38, Troszyn 54 i 16, Wąsewo 150 i 8.¹⁰ Dzieci żydowskie również uczęszczały do szkół elementarnych, chociaż w nielicznych okęgach szkolnych.

W 1819 r. w Królestwie Polskim jedna szkoła wiejska przypadała na 4064 mieszkańców a 60 uczniów na 10 tysięcy mieszkańców. W 1827 r. jedna szkoła wiejska obejmowała 12207 ludności i 21 dzieci chłopskich na 10 tysięcy mieszkańców korzystało ze szkółki jednoklasowej. Po powstaniu listopadowym znacznie wzrosła liczba szkół; w 1929 r. jeden uczeń przypadał na 124 mieszkańców a w 1848 r. — na 67 mieszkańców.¹¹ Jednakże w ciągu szóstego dziesięciolecia liczba szkół wiejskich spadła z 751 do 557. Dyrektor okręgu naukowego warszawskiego, Muchanow, wprost zachęcał do zamykania szkół, gdzie tylko były jakieś trudności finansowe. W 1860 r. Królestwo Polskie liczyło 79,2 procent analfabetów a 17,8 procent umiało zaledwie czytać.¹²

Przy omawianiu szkół w powiecie należy wyraźnie rozróżnić szkoły zatwierdzone przez władze — szkoły etatowe i prywatne nauczanie przy kościele. W sprawozdaniach w pierwszym przypadku stwierdzano, że szkoła istniała, w drugim — jej brak.

Andrzejewo: 1817-1821 była, 1822-1835 brak, 1836-1856 była.

Brok: 1808-1856 była.

Czerwin: 1819 była, 1821-1847 brak.

Czyżewo: 1819-1821 była, 1822-1834 brak, 1835-1856 była.

Goworowo: 1819-1820 była, 1823-1834 brak, 1835-1856 była.

Jasienica: 1817-1823 była, 1824-1835 brak, 1836-1856 była.

Jelonki: 1819-1822 była, 1823-1834 brak, 1835-1847 była, 1852-1859 brak.

Kadzidło: 1775 i 1793 brak, 1819-1822 była, 1823-1837 brak, 1838-1859 była.

Kleczkowo: 1775 i 1781 brak, 1817-1822 była, 1823-1835 brak, 1836-1855 była, od 1856 brak.

Myszyniec: 1773 i 1778 brak, 1819-1857 była z przerwą 1831-1832.

Nur: 1817 brak, 1819-1821 była, 1822-1835 brak, 1836-1856 była.

Ostrołęka: 1775 i 1793 była, 1819-1857 była.

Ostrów: 1819-1856 była.

Piski: 1775-1811 brak, 1819 była, 1820-1838 brak, 1839-1853 była, od 1854 brak.

Poręba: 1819-1821 była, 1823-1835 brak, 1836-1854 była, 1855 zamknięta.

Rosochate: 1817-1821 była, 1822-1835 brak, 1836-1854 była, 1856 brak.

Rzekuń: 1775 brak, 1819 była, 1820-1835 brak, 1836-1856 była, od 1857 brak.

Troszyn: 1816 brak, 1817-1832 była, 1833-1837 brak, 1838-1855 była, od 1855 brak, 1863 prywatna, 1865 w wioskach: Chrostowo, Grucele, Jarnuty, Kurpie Szlacheckie, Troszyn, Repki i Zapieczna.

Wąsewo: 1819-1822 była, 1823-1836 brak, 1837-1859 była.

Zaręby: 1817 brak, 1819-1821 była, 1822-1835 brak, 1836-1856 była, 1856 wniosek o zamknięcie.

Zuzel: 1817-1822 była, 1823-1834 brak, 1835-1856 była.

Dane nie są kompletne, zwłaszcza do 1818 r. i po 1859 r. W zestawieniach tych ujawniła się pewna prawidłowość: istnienie szkół do 1822 r. i po 1834 r. Wiązało

¹⁰ ArŁm. Interesa konsystorskie przez dziekana ostrołęckiego odbywane 1820-1823, sygn. II 82 k. 50.

¹¹ W. Jemielity, *Parafialne szkoły elementarne w guberni augustowskiej 1815-1848*, „Rocznik Białostocki”, t. 12, s. 235.

¹² S. Kieniewicz, *Kultura polska w połowie XIX wieku*. W: *Historia Polski*, t. 2 (1764-1864) cz. 3 (1831-1845), Warszawa 1959 s. 395.

się to ze składką mieszkańców na potrzeby szkół i zwolnieniem od tego obowiązku.

Rząd pruski zobowiązał wszystkich mieszkańców do opłacania składek na cele szkolne. Powtórzono to w ustawie z 1808 r. Ludność podzielono na cztery „klasy”, według stanu posiadania. W miastach najbardziej zamożni płacili 8 zł, bogaci — 5,15, średni — 3,15, biedni — 2,15; na wioskach odpowiednio: 6; 4; 2,15; 1,15. W sierpniu 1821 r. namiestnik J. Zajączek zwolnił chłopów od obowiązkowych opłat na szkoły elementarne. Spowodowało to gwałtowny spadek liczby szkół. W 1834 r. powrócono do obowiązkowych opłat. Były one takie same, jak w 1808 r. i równocześnie z przeliczeniem na ruble: 8 zł — 1,20 rubla, 6 — 0,90, 5,15 — 0,82, 4 — 0,60, 3,15 — 0,52, 2,15 — 0,37, 1,15 — 0,22.¹³ Skarb państwowy lub kasy miejskie miały pokrywać nie więcej niż trzecią część wydatków.¹⁴ Wówczas wiele szkół wznowiło działalność, ale nie na długo. Chłopi płacili niechętnie i znów zamykano szkoły. Hrabia Wielopolski w 1862 r. obniżył opłaty szkolne, lecz wybuch powstania udaremnił jego reformy.¹⁵

W okresach, kiedy nie istniała szkoła etatowa, przy kościele uczył przeważnie organista lub inny nauczyciel i opłacali ich rodzice owych kilkunastu dzieci. O takim nauczaniu wspomniano w parafiach: Andrzejwo 1828-1830, Czerwin 1822-1824 i 1828-1847, Czyżewo 1828-1834, Jasienica 1827, Jelonki 1823-1834, Kadzidło 1827, Kleczkowo 1823-1832, Nur 1825-1830, Piski 1822-1832, Rosochate 1832, Rzekuń 1830, Troszyn przed 1818, Zuzel 1827-1836. Prawdopodobnie organiści uczyli i w innych, poza wspomnianymi, latach. Kwestionariusze wizytacji nie zawierały pytania wprost o takie szkółki, więc je pomijano w odpowiedziach.

III. LICZBA UCZNIÓW

Dosyć dokładnie można odtworzyć liczbę uczniów. W odpowiedziach często różniano okres jesieni, zimy i lata oraz podział na chłopców i dziewczęta.

Andrzejewo: 1817 — 24 i 6 dz; 1819 zimą 52 i 14 dz, latem 16 i 5 oraz 4 żydów i 2 dz; 1821 — 16; 1836 zimą 100 wiosną 40; 1839 — zimą 66; 1841 zimą 51 wiosną 8; 1842 zimą 80 wiosną 25; 1844 zimą 69 wiosną 14; 1846 zimą 80 wiosną 30; 1848 zimą 60; 1852 — 50 i 14 dz; 1856 — 15 i 6 dz.

Brok: 1819 w marcu 30 i 16 dz. IV — 16 i 7, V — 5 i 1, VII — 5 chł; 1820 zimą 60 latem 6; 1821 zimą 60 latem 8; 1824 zimą 30 latem 4 i 2 dz; 1825 — do 40; 1826 zimą 25; 1829 — 40; 1830 — 60; 1835 — 120; 1836 — 120; 1841 — 60; 1842 jesienią 30 zimą 46 latem 21; 1844 — 30, 32, 10; 1845 — 17, 36, 28; 1846 — 40, 70, 36; 1848 — 35 i 15 dz; 1850 — 35 i 15 dz; 1852 — 26 i 18 dz; 1856 — 30 i 15 dz.

Czerwin: 1819 zimą 24 i 9 dz; 1822 — 4 i 4 dz; 1823 — 4 i 3 dz; 1824 zimą kilkanaście.

Czyżewo: 1819 zimą 50 i 3 dz, w tym 3 żydów; 1820 — 36 i 3 dz, 4 żydów; 1821 — 32 i 15 żydów; 1828 — 30; 1829 zimą 50; 1835 — 40; 1836 zimą 88; 1838 zimą 42 latem 15; 1839 zimą 50 latem 20; 1840 zimą 61 latem 32; 1841 zimą 65 latem 30; 1842 zimą 70 latem 30; 1843 zimą 40 latem 15; 1852 — 40.

Goworowo: 1819 — 26 i 8 dz; 1820 — 15 i 10 dz; 1856 — 26.

¹³ ArŁm. Akta szkoły elementarnej parafii Kleczkowo 1834-1860, sygn. I 199 k. 83, 130.

¹⁴ W. Jemielity, *Parafialne szkoły*, s. 239.

¹⁵ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1969 s. 242.

Jasienica: 1818 — 40 i 3 dz, w tym 9 ewangelików; 1819 zimą 66 wiosną 12; 1820 zimą 60 wiosną 30; 1821 — 21; 1822 — 20; 1836 — 20; 1838 — 38; 1839 zimą 40 wiosną 14; 1840 zimą 30 wiosną 16; 1841 zimą 32 wiosną 16; 1842 zimą 30 wiosną 16; 1843 zimą 30 wiosną 16; 1844 zimą 28 wiosną 14; 1845 zimą 26 wiosną 11; 1846 zimą 32 wiosną 13; 1848 zimą 24 wiosną 10; 1849 zimą 25 wiosną 12; 1851 zimą 36 wiosną 10; 1856 — 40.

Kleczkowo: 1783 — 29; 1806 — 12; 1817 — 16 i 2 dz; 1819 — 32 i 9 dz a od Zielonych Świąt 10 chl; 1820 — 40; 1821 zimą 60 wiosną 40 latem 20; 1822 zimą 50; 1825 — 22; 1826 — 32; 1828 — 27; 1829 — 28; 1836 — 28 i 12 dz; 1837 — 34 i 9 dz; 1838 — 30; 1839 — 50; 1841 — 34; 1842 — 44; 1844 — 28; 1845 — 21; 1846 — 43; 1847 — 40; 1852 — 33; 1854 w styczniu 4.

Poreba: 1819 — 13 i 2 dz; 1820 — 27; 1821 — 12 i 4 dz oraz we wsi Osuchowa 18 i 7 dz; 1823 — Poreba 20, Osuchowa 20, Tuchlin 18; 1836 — 26; 1838 — 30; 1841 — 26; 1845 — 38.

Rosochate: 1819 zimą 42 wiosną 19; 1820 — 30; 1821 — 14; 1836 — 20; 1838 — 30; 1839 — 40; 1840 — 30; 1841 — 22; 1842 — 30; 1843 wiosną 10; 1844 — 24; 1846 — 20.

Rzekuń: 1819 — 25 i 7 dz; 1824 — kilkanaście; 1836 — 36 i 11 dz; 1837 — 20 i 7 dz; 1838 — 36; 1839 — 20; 1842 najwięcej 37; 1844 — 37; 1845 — 40; 1846 — 20; 1847 — 20; 1852 — 17; 1856 — 7.

Trószyn: 1819 zimą 50 latem 15 i 10 dz; 1820 — 33 i 10 dz; 1821 — 50; 1822 zimą 60; 1824 — 45 i 1 dz; 1825 — 16; 1826 — 29 i 2 dz; 1828 — 45; 1829 — 30; 1830 — 36; 1832 — 40; 1839 — 34; 1841 — 31; 1842 — 30; 1844 — 30; 1845 — 30; 1846 — 30; 1847 — 27; 1850 — 12; 1852 — 14; 1853 — 32 kat. i żydów, 1863 — 10; 1863 w siedmiu szkołach parafii od listopada do wiosny 136 i 90 dz.

Wąsewo: 1819 — 14 i 3 dz; 1820 zimą 14 i 2 dz; 1821 zimą 14; 1838 — 28; 1839 — 29; 1841 — 22; 1842 — 40; 1844 — 42; 1845 — 38; 1846 — 54; 1852 — 45; 1859 — 60.

Zaręby: 1819 — 45 i 10 dz; 1820 zimą 50 wiosną 18; 1821 na początku roku 4; 1838 — 38; 1839 zimą 60 wiosną 38; 1840 zimą 40 wiosną 15; 1841 zimą 45 wiosną 10; 1842 zimą 50 wiosną 10; 1843 zimą 50 wiosną 10; 1844 zimą 40 wiosną 10; 1845 zimą 50 wiosną 12; 1846 zimą 50 wiosną 10; 1848 — 30; 1850 — 20; 1852 — 22.

Zuzel: 1817 — 40; 1818 zimą 32 wiosną 20; 1819 — 30; 1820 zimą 50 wiosną 30; 1821 — 5; 1822 — 6; 1827 — 14; 1832 — 18; 1833 — 24; 1834 — 6; 1835 — 30; 1836 — 18; 1839 — 12; 1841 — 15; 1842 zimą 12 wiosną 6; 1848 — 20; 1850 — 30; 1852 — 21; 1856 — 18.

Ustawa z 1808 r. dzieliła czas nauki na dwa półrocza; zimowe rozpoczynało się 1 października, a letnie w tydzień po Wielkanocy. Ten podział uwidocznił się w powyższych zestawieniach. Ta sama ustawa zezwalała przyjmować dzieci do szkół w miastach od szóstego roku życia a na wioskach, zwłaszcza dalszych, od ósmego roku. Dzieci kończyły naukę mając 11 lub 12 lat. Treść ustawy powtórzono w 1838 r.¹⁶

¹⁶ ArŁm. Odpisy rozporządzeń konsystorza pułtuskiego i rządowych 1807-1821, sygn. II 79 k. 18; Odpisy rozporządzeń 1808-1820, sygn. II 80 k. 38; Wizyty kościołów dekanatu ostrołęckiego 1778-1842, sygn. II. 160; Wizyty kościołów dekanatu ostrołęckiego 1853-1859, sygn. II 161. ArPI (Archiwum Diecezjalne w Płocku). Wizyty dziekańskie dekanatu andrzejewskiego, sygn. 317, 356, 363; Wizyty dziekańskie dekanatu ostrołęckiego, sygn. 359, 360, 361, 362. Archiwum Parafialne w Ostrołęce. Akta wizyt kościołów dekanatu ostrołęckiego 1829-1835; Księga majątków duchownych dekanatu ostrołęckiego 1819. Archiwum Parafialne w Piskach. Akta kościoła w Piskach od 1616 r.

W 1819 r. postawiono pytanie, ile było dzieci w wieku szkolnym, a nie chodziło do szkoły. Oto odpowiedzi: Andrzejewo — ponad 200, Brok — 154, Czerwin — 170, Czyżewo — 41, Goworowo — 218, Jasienica — 180 z kolonistami, Jelonki — 73, Kadzido — 563 chł i 148 dz, Kleczkowo — 59, Myszyniec — 251, Nur — 120, Ostrołęka — ponad 100, Ostrów — 182, Piski — 150, Poręba — 180, Rosochate — 50, Rzekuń — 168, Troszyn — 150, Wąsewo — 83, Zaręby — 100 i Zuzel — 200 dzieci. Większość dzieci w wieku od siedmiu do trzynastu lat nie chodziła więc w ogóle do szkoły utworzonej przez rząd Królestwa Polskiego. Po 1821 r., w związku z cofnięciem nakazu płacenia składki, liczba tych dzieci zwiększyła się. Obok szkół etatowych i szkół prywatnych przykościelnych istniał trzeci nurt szerzenia oświaty — szkoły całkowicie prywatne po wioskach w okresie zimowym. Tworzono je dorywczo i nigdzie nie podano liczby uczących się w nich dzieci.

IV. NAUCZYCIELE

Ustalono nazwiska następujących nauczycieli:

Andrzejewo: przez 20 lat do 1817 r. Franciszek Tyszka, 1817 Edward Orłowski razem i pisarz miasta, 1817-1821 Józef Myśliński po Instytucie z Łowicza, 1839 Jan Wawrowski, 1852 Jan Połomski, 1856 Ignacy Tański.

Brok: 1819 Stanisław Skorzewski, 1823-1824 Józef Mierzejewski, 1825-1827 Józef Markiewicz, 1829-1852 Kacper Dworakowski patentowany, 1856 Władysław Mikoszewski.

Czerwin: 1819 Adam Lutnicki, 1822-1824 Józef Wielochowski organista.

Czyżewo: 1820-1821 Ksawery Nosalewski, 1836-1843 Franciszek Bogucki, 1846-1849 Julian Kamiński zmarł, 1852-1856 Jan Wawrowski.

Goworowo: 1819 Jan Lipiński, 1820 Anastazy Boryczewski patentowany, 1823 w Szczawinie Antoni Łempicki, 1854-1856 Szymon Olszewski patentowany.

Jasienica: 1819-1823 Józef Janiszewski były podoficer, 1836-1839 Michał Piechowski, 1840-1844 Józef Szuster, 1845-1848 Wincenty Przysiecki, 1849-1856 Ignacy Sobotczyński.

Jelonki: 1819-1824 Franciszek Wojno patentowany, 1825-1827 Antoni Grodzki, 1829 Jan Jabłoński, 1836-1847 Maciej Wojno patentowany.

Kadzido: 1819-1822 Józef Kołodziejcki patentowany, 1838-1839 Wincenty Sławiński patentowany, 1841-1859 Andrzej Dziesiński patentowany.

Kleczkowo: 1802 Leon Modzelewski zakrystian, 1806 Józef Karczewski syn prezydenta Ostrołęki, 1817-1823 Antoni Kleczkowski organista i patentowany, 1825-1827 Jan Godlewski organista, 1836-1849 Ignacy Sobotczyński patentowany, 1849 tymczasowo Antoni Kleczkowski były burmistrz miasta Radziłowa i dawny nauczyciel, 1850 Wojciech Wiśniewski, w 1854 zmarł Piotr Zakrzewski.

Myszyniec: 1819-1822 Adam Glazer, 1823-1827 Antoni Miecysjak, 1828-1857 Jan Korytkowski patentowany.

Nur: 1819-1821 Bonifacy Grochowski, 1836 Stanisław Biernacki, 1838 Piotr Zalewski, 1840 Józef Kuteuz, 1841-1845 Stanisław Wróblewski, 1846-1848 Franciszek Rzepczyński z Rzekunia, 1849-1856 Józef Czajkowski.

Ostrołęka: 1819-1824 Józef Skwarski patentowany i żona Tekla Skwarska, 1837-1857 Mateusz Opęchowski patentowany.

Ostrów: 1819-1821 Bonifacy Cybulski patentowany, 1823-1824 Antoni Sznajder, 1824-1827 Jan Korytkowski patentowany, 1838-1839 Kazimierz Janiszewski, 1840-1852 Franciszek Kaczyński patentowany.

Piski: 1819-1822 Leon Modzelewski patentowany, 1839-1847 Teodor Laskowski, 1852 Grochowski wykwalfikowany.

Poreba: 1819-1821 Wincenty Kwasiborski, w Osuchowej Michał Czarnecki zastępca, 1836-1840 Stanisław Wróblewski, 1841 Bartłomiej Zalewski tymczasowy, 1843-1846 Józef Kamieński patentowany, 1848 Jan Połomski mianowany przez rząd, 1850 Franciszek Wecki mianowany, 1851 Korneliusz Sokolnicki.

Rosochate: 1811 Franciszek Godlewski, 1817-1820 Piotr Chmielewski, 1821 Michał Kaczyński, 1836-1839 Franciszek Kaczyński, 1840-1843 Julian Kamieński, 1844-1854 Teodor Tański.

Rzekuń: 1819 Walenty Wojciechowski, 1824 Kazimierz Maruszewski, 1836-1839 Andrzej Dziesiński mianowany, 1841-1845 Franciszek Rzepczyński, 1846-1857 Stanisław Wróblewski.

Troszyn: 1819-1820 Józef Rudolphi, 1821-1824 Jan Lipiński patentowany w 1803 r., 1825-1832 Walenty Wolf, 1839-1850 Piotr Zalewski mianowany, 1852 Mateusz Wypczyński, 1853-1854 Stanisław Sapiecha, 1863 Piotr Rudziński, 1865 Chrostowo — Fabian Małopolski, Grucele — Piotr Piecyk, Jarnuty — Piotr Rudziński, Kurpie Szlacheckie — Leon Żebrowski, Repki — Aleksander Krakowski, Troszyn — Paweł Cherubin, Zapieczna — Michał Maciak.

Wąsewo: 1819-1822 Adam Cieszkowski, 1838-1839 Adam Honwat mianowany, 1841-1844 Marcin Piotrowski mianowany, 1852 Wincenty Świerczewski mianowany, 1857-1859 Ludwik Staniszewski po Instytucie Nauczycieli.

Zareby: 1819 Antoni Niemyjski, 1820 Jan Stukowski, 1836-1838 Franciszek Rzepczyński, 1839-1841 Franciszek Nosalewski, 1842-1845 Ksawery Nasalewski, 1846-1852 Franciszek Nossalewski, 1856 Edward Jarząbkiewicz.

Zuzel: 1817 ks. Jakub Kolendo, 1818-1822 Jan Korytkowski, 1836-1846 Franciszek Godlewski, 1848 Franciszek Kostecki, 1850-1856 Ludwik Assewicz.

Wszędzie więc uczyli mężczyźni, ponadto w Myszyncu i Ostrołęce żony nauczycieli. Nauczyciele etatowych szkół parafialnych byli mianowani przez władze szkolne. W ustawie z 1834 r. zaznaczono, że nauczycieli do szkół parafialnych wybierał inspektor obwodowy i zdawali oni egzamin w szkole obwodowej. Jedynie wychowankowie Instytutu Pedagogicznego byli wolni od egzaminu. W ustawie z 1841 r. przedstawiono hierarchię szkolną. Szkoły elementarne czyli początkowe podlegały inspektorom szkół obwodowych, ci zaś — dyrektorom gimnazjów gubernialnych, a całość — okręgowi naukowemu warszawskiemu.¹⁷ W 1818 r. wójt gminy wydał zaświadczenie, iż A. Kleczkowski podjął przed dwoma laty, zaraz po złożeniu egzaminu, pracę w Kleczkowie. Nauczyciel ten przerwał pracę w szkolnictwie i po latach chciał ponownie ją podjąć. Inspektor polecił mu złożyć: życiorys, przebieg służby i opinię od opiekuna szkoły a następnie zażądał powtórnego egzaminu. Jednakże w 1850 r. do Kleczkowa mianował kurator okręgu szkolnego warszawskiego, na wniosek dyrektora gimnazjum gubernialnego w Płocku, nie A. Kleczkowskiego a W. Wiśniewskiego. W rok potem dyrektor gimnazjum przeniósł W. Wiśniewskiego do innej szkoły „za nieodpowiednie postępowanie”. Tenże dyrektor przedstawił kuratorowi wniosek o translokację J. Sobotczyńskiego z Kleczkowa do Jasienicy „w nagrodę odznaczającą się gorliwością w służbie”. Lepsze placówki zastrzegano dla wychowanków Instytutu Nauczycieli Elementarnych. Inspektor przysyłał nauczycielom różne rozporządzenia, na przykład w 1837 r., że nie wolno im było pracować w kancelarii burmistrza lub wójta, co odrywałoby ich od uczenia; w 1847 r. zabronił nauczycielom pisania skarg dla włościan.¹⁸

¹⁷ ArŁm. sygn. II 354 paragraf 2.

¹⁸ ArŁm. Obwieszczenie rządowe 1817-1820, sygn. II 81. Radgoszcz 31 VI 1818; sygn. I 199 k. 50 107, 131, 132, 135, 139, 184.

V. OPIEKUN SZKOŁY

Pruski regulamin szkolny z 1806 r. troskę o szkołę w danej miejscowości powierzał Komisji Szkolnej. W jej skład wchodził: w mieście — burmistrz, proboszcz katolicki lub duchowny protestancki; na wsi — właściciel majątku oraz dwóch gospodarzy. Ustawa z 1808 r. mówiła o Dozorze Szkolnym złożonym z dziedzica, proboszcza, burmistrza lub wójta oraz jednego lub dwóch gospodarzy. W 1817 r. komisja rządowa potwierdziła następujących członków dozoru obwodowego: ks. Franciszek Czyżewski dziekan, Bukowski dziedzic z Radgoszcza, Piotr Staniszewski dziedzic i poseł, Józef Glinka dziedzic Szczawina, Marcin Staniszewski dziedzic z Trzask i Górski dziedzic z Czerwina. W tymże roku funkcję dozoru szkolnego parafii Kleczkowo pełnili: Piotr Staniszewski dziedzic i wójt gminy, Marcin Staniszewski dziedzic, Franciszek Czyżewski proboszcz, Dąbkowski dziedzic i Stanisław Kownacki posesjonat. Nazwiska więc się powtarzały a członkowie rekrutowali się z warstwy zamożnej. Ustawa z 1834 r. powoływała na opiekunów szkół parafialnych proboszczów albo wikariuszów parafii. Mieli oni kontrolować nauczycieli, troszczyć się o uposażenie szkoły, uczyć katechizmu i w ogóle dbać o szkołę. Ustawa z 1841 r. dołączyła ponadto jako ewentualnych opiekunów — miejscowych właścicieli.¹⁹

W 1834 r. komisarze obwodowi przekazali księżom deklaracje do podpisania, iż będą pełnić obowiązki opiekunów. Komisarz obwodowy przesłał deklarację ks. Jana Uszyńskiego z Kleczkowa do władzy nadrzędnej a komisja rządowa zamianowała tego księdza opiekunem szkoły. W dwanaście lat potem kurator pochwalił proboszcza w Kleczkowie za gorliwe spełnianie poruczonych mu obowiązków.²⁰ Nie wszyscy księża chcieli podejmować się tej pracy. W 1817 r. komisja rządowa obiecywała proboszczom awans na większą parafię za udział przy zakładaniu szkół. W 1852 r. namiestnik Paskiewicz polecił pozbawić proboszczów stanowiska, gdy okazywali się nieprzychylni szkołom.²¹

Uciążliwości urzędu opiekuna łączyły się głównie ze ściąganiem wspomnianej składki szkolnej. W 1834 r. Rada Administracyjna Królestwa zobowiązała wszystkich „bez różnicy stanu, powołania, sposobu zarobkowania i wyznania” do obowiązkowych opłat, z możliwością stosowania przymusu administracyjnego. Odwołano tym samym dekret J. Zajączka z 1821 r.²² W 1834 r. ksiądz z Kleczkowa ogłosił z ambony postanowienie rządu i poprosił sołtysów oraz po dwóch mieszkańców z każdej wsi do wypełnienia dobrowolnych deklaracji. Ci oświadczyli, iż doceniali dobro nauki, ale z powodu ubóstwa nie zobowiązywali się do ofiar. Dziedzic oświadczył, że za wynagrodzeniem udostępni dom i ogród. Proboszcz powiadomił komisarza obwodowego, iż w takich warunkach szkoła nie powstanie. Niech władza cywilna sama ułoży listy plac i powiadomi mieszkańców. Tak też się stało. Komisja wojewódzka potwierdziła rozkład składki i zwróciła się do proboszcza, aby ogłosił to z ambony i w ciągu dwudziestu dni zebrał pieniądze. Listę opornych miał przedstawić władzy cywilnej. W następnym roku opiekun zapytywał komisarza obwodu, czy parafianie mogli opłacać w dwóch ratach: we wrześniu i w styczniu, na co otrzymał zgodę. Budziło to opory wśród wiernych. W 1838 r. dziedzic Staniszewski zarzucał proboszczowi, iż za 1,19 zł naznaczył leśnikowi z dworu 4 zł kary i nasał policjanta do jej ściągnięcia. Pisał dalej, iż wszyscy mieszkańcy parafii byli rozżaleni, bowiem dla kilkorga uczących się dzieci płacili og-

¹⁹ ArŁm, sygn. II 80 k. 95, 103.

²⁰ ArŁm, sygn. I 199 k. 34, 122.

²¹ ArŁm. Akta szkół gimnazjalnych i parafialnych 1842-1893, sygn. II 355 k. 144.

²² Tamże, k. 54.

romne składki. Przymusowe odbieranie składek powtarzało się. W 1849 r. naczelnik powiatu, odpowiadając na doniesienie opiekuna szkoły w Kleczkowie, wysłał po raz drugi poborców do folwarku i jednej wsi. Gdy rząd przestał popierać akcję szkolną, mieszkańcy swobodnie już wyrazili swoje niezadowolenie. W 1854 r. cała parafia Kleczkowo protokolarnie wobec wójta nie zgodziła się na dalsze opłaty i szkołę zamknięto. Ludzie nie chcieli nawet słuchać zachęt i tłumaczeń proboszcza. Wskazywali na swoje ubóstwo i na małą ilość w poprzednich latach uczących się dzieci.²³ W tym czasie zamknięto kilka szkół w powiecie, co wskazywało na podobne nastawienie mieszkańców innych parafii. Już w 1842 r. proboszcz z Czerwina stwierdzał, iż parafianie nie chcieli szkoły z racji składek.²⁴ Powtórzyła się sytuacja z lat dwudziestych. W 1819 r. opiekun szkoły w Piskach informował przełożonych, iż nauka będzie się odbywać zgodnie z oczekiwaniami rządu, jeśli policja pomoże zebrać składkę. Namiestnik Zajączek odwołał wówczas opłaty dla wszystkich mieszkańców, zaś w latach sześćdziesiątych czyniono to odrębnie dla każdego regionu szkolnego.

Opiekunowi szkoły podlegał miejscowy nauczyciel, za wyjątkiem programu nauczania. W 1836 r. inspektor z Pułtusza przesłał do proboszcza w Kleczkowie nominację dla nowego nauczyciela. Opiekun szkoły wręczył tę nominację zainteresowanemu, wprowadził go w urząd i zachęcił do gorliwego wypełniania obowiązków.²⁵ Ocenę pracy nauczycieli opiekunowie najczęściej wyrażali w słowach: „zdalny i w obyczajach nienaganny”, „zdalny i moralny”, „prowadzi się nienaganie”. Niekiedy czynili zastrzeżenia: Kadzidło 1856 r. — „w nauczaniu dzieci pilny”; Ostrołęka 1821 r. — „na szkołę obwodową zdały się nierównie zdniejszymi... zdemoralizował się i nie wart chleba”; Rzekuń 1856 r. — „dla starości już niezdatny do swych obowiązków”; Troszyn 1852 r. — „zdolności mniejszych”. W Zuzeli opiekun szkoły czynił nauczycielowi poważne zarzuty. Potwierdził je również dziekan. Franciszek Godlewski miał 63 lat, nie mógł pisać, był spokrewniony z blisko połową parafii i odwiedzając krewnych po kilka dni nie przychodził do szkoły. Dziekan opowiedział się za usunięciem nauczyciela od obowiązków. W dwa lata potem, w 1846 r., Fr. Godlewski nadal uczył.²⁶ Opiekun również podlegał ocenie. W 1819 r. komisja wojewódzka zwolniła od obowiązków ks. Osmólskiego z Rzekunia, ponieważ dopuścił się uchybień w administracji szkoły. Jgo obowiązki przejął dziekan.²⁷

VI. PROGRAM NAUCZANIA

Rok szkolny dzielił się według ustawy z 1808 r., na dwa półroczia: zimowe od 1 października i letnie w tydzień po Wielkanocy do 24 lipca. Poza okresami świątecznymi miały dzieci osiem tygodni wakacji. Dziecko chodziło do szkoły dopóki nie opanowało całego programu nauczania. Zazwyczaj osiadało to w 11 lub 12 roku życia. Ustawa z 1834 r. określiła czas nauki w szkołach wiejskich od 3/15 października do 3/15 marca, poczem następowało drugie półroczcie. Gdy mieszkańcy zajmowali się rzemiosłem lub handlem, nauka trwała cały rok z przerwą wakacyjną od sześciu tygodni do dwóch miesięcy. Do szkoły przyjmowano dzieci od szóstego roku życia a dziewczęta nie starsze nad jedenaście lat. Od przychodzących nie wymagano żadnego wcześniejszego przygotowania. Codziennie były cztery godziny

²³ ArŁm, sygn. I 199 k. 4, 15, 50, 142, 206.

²⁴ ArŁm, sygn. II 160 k. 584.

²⁵ ArŁm, sygn. I 199 k. 27.

²⁶ ArŁm, sygn. II 160; sygn. II 161.

²⁷ ArŁm, sygn. II 80 k. 290.

lekcyjne, rano lub i po południu. Obowiązywały następujące przedmioty: religia (według krótkiego katechizmu zatwierdzonego przez władzę duchowną) i historia święta; czytanie drukowanych książek i rękopisów w języku polskim; pisanie; cztery pierwsze reguły arytmetyki. Jako dowolne wymieniano przedmioty: znajomość miar, wag i pieniędzy, rysunki i gospodarstwo wiejskie. W miastach i przy większej liczbie rzemieślników w innych miejscowościach, można było otworzyć drugą klasę z programem najniższej klasy w szkole obwodowej. Ustawa z 1841 r. powtarzała poprzednią z zaleceniem wprowadzenia także języka rosyjskiego.²⁸ Według ustawy z 1862 r. podstawę programu szkół jednoklasowych stanowiło: czytanie i pisanie po polsku, cztery pierwsze działania arytmetyczne oraz poznanie miar, wag i pieniędzy. W szkołach dwuklasowych były klasy rolnicze lub techniczne.²⁹ Tak wyglądał program od strony ustaw. Jego wykonanie praktyczne zawierały odpowiedzi opiekunów szkół.

Andrzejewo: 1817 — uczyć się czytać, pisać i rachować, ponadto religii; 1819 — czytać, pisać, języka polskiego, łacińskiego i niemieckiego.

Brok: 1825 — nauka według przepisów dla szkół elementarnych.

Czerwin: 1822 — organista uczy poznawania liter, czytania i liczb; 1823 — organista uczy religii, pacierza, czytania i katechizmu; 1824 — organista uczy ponadto śpiewania różańca.

Czyżewo: 1819 — uczniowie poznawali litery, inni czytali i rachowali.

Goworowo: 1823 — początki czytania, pisania i rachunków.

Jasienica: 1819 — czytać, pisać i rachować a niektórzy łaciny i niemieckiego, a wszyscy prawideł wiary i obyczajów.

Jelonki: 1821 — początki czytania a niektórzy i pisania; 1823 — czytania, pisania i rachunków.

Kadzidło: 1793 — czytać, pisać i katechizmu.

Myszyniec: 1819 — młodzi uczą się składania sylab i pisania na „piasku tablicy”, starsi gramatyki, pisania, czytania i prostych rachunków. Dziewczęta ponadto prac kobiecych: szycia, robienia pończoch itp.

Nur: 1842 — początków języka polskiego, łacińskiego i rosyjskiego, religii i moralności, pierwszych działań arytmetycznych, pisania po polsku i rosyjsku.

Ostrów: 1819 — sylabizowania, czytania i liczb, inni pisania i gramatyki; 1842 — początków pisania po polsku i po rosyjsku oraz rachunków.

Poreba: 1821 — dzieci nie mają książek i stąd mały pożytek z nauki.

Rosochate: 1819 — nauka czytania, pisania, rachunków, religii i obyczajów.

Rzekuń: 1819 — w języku polskim, łacińskim i niemieckim.

Troszyn: 1820 — pisania, czytania, rachunków, nauki obyczajowej, religii i początków języka niemieckiego.

Zaręby: 1819 — uczyć się czytania, pisania, rachunków, prawideł religii i nauki obyczajowej.

Zuzel: 1818 — uczyć się czytać, pisać i rachować, doskonala się w nauce religii i obyczajów.

Odpowiedzi opiekunów szkół były więc lakoniczne i w zasadzie pokrywały się z programami władz szkolnych. Wszędzie były szkoły jednoklasowe, czyli o jednym nauczycielu. Wyższy poziom nauczania istniał uprzednio przy klasztorze bernardynów w Ostrołęce. W 1793 r. zaznaczono, iż zakonnicy prowadzili liczną i dobrą szkołę, z której jeszcze pozostały trzy klasy. W 1819 r. zakonników było niewielu i zaprzestali nauczania.³⁰

²⁸ ArŁm, sygn. I 194 k. 43; sygn. II 354 ustawa z 1834 i 1841.

²⁹ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty*, s. 128.

³⁰ ArŁm, sygn. II 160 k. 12, 130, 197.

Jednym z przedmiotów była religia. Opiekunowie stwierdzali, iż proboszcz lub wiakriusz: co tydzień uczyli katechizmu, w wolnej chwili przychodzili do szkoły, czynili to rzadko z powodu licznych zajęć w parafii (Kadzidło i Myszyniec), zajmował się tym nauczyciel (Troszyn). Przed i po lekcjach odmawiano modlitwę. Czytał ją jeden z uczniów. W modlitwie wspomniano cara. W 1837 r. inspektor przypomniał ponadto opiekunom, iż w dni galowe, czyli w dni modlitw za panującego dzieci powinny udawać się parami do kościoła.³¹

W większości szkół właściwe nauczanie odbywało się tylko w pierwszym półroczu. Podkreślali to opiekunowie szkół.

Czerwin: 1824 — latem dzieci rozchodziły się do posług domowych.

Kadzidło: 1828 — z początkiem wiosny rodzice zabrali dzieci; 1856 — dzieci nie jednocześnie rozpoczynały i kończyły, w maju żadne dziecko nie uczęszczało.

Kleczkowo: 1775 — zimą niektórzy rodzice wzięliby nauczyciela, ale jesienią, wiosną i latem nie miałyby on kogo uczyć; 1832 — uczył organista zimą; 1864 — w kwietniu wszystkie dzieci poszły paść trzody.

Troszyn: 1819 więcej było zimą, zaś wiosną rodzice zabrali dzieci do usług gospodarskich.³²

Podobne trudności przewidywano w ustawie szkolnej z 1808 r. Zalecano wówczas przyjąć jednego pasterza dla całej wsi, by nie odrywać dzieci od nauki.

VII. EGZAMINY

Każde półroczko kończyło się egzaminem składanym w obecności komisji szkolnej, rodziców, krewnych i gości. Nauczyciel powiadamiał inspektora o wynikach. Zachowały się sprawozdania ze szkoły w Kleczkowie, które rzucają światło na codzienną naukę. W 1792 r. wystawiono dzieciom następujące oceny: poznaje litery — 2 dzieci, sylabizuje — 5, dobrze sylabizuje — 1, zaczyna czytać i pisać — 1, czyta — 1, czyta dobrze — 2, dobrze czyta, pisze i zaczyna rachować — 2.³³ W 1817 r. do szkoły w Kleczkowie uczęszczało 23 chłopców i 4 dziewczęta. Pozostała lista z ich nazwiskami, ilością opuszczonych dni i ocenami. Byli zawsze obecni — 2, opuścili trzy dni — 1, 5 dni — 3, 6 dni — 3, 7 dni — 2, 8 dni — 2, 9 dni — 3, 10 dni — 2, 12 dni — 2, 13 dni — 2, 18 dni — 1, 20 dni — 1, 21 dni — 2, 24 dni — 2, 34 dni — 1. Przy ocenie „pilności” używano określeń — nie ma, mierna, ochnota, dobra, znaczna, najlepsza. Przy „zdatności” — tępy, ujdzie, niemały, czyni nadzieję, znaczny, chwalebny. Poczyniono też „uwagi” — na co dziecko chorowało (ospa, oczy, szkarłat); postawę rodziców (odrywali od szkoły, matka bałamuci); zdrowie dziecka (mały, chorowity, młody).³⁴

³¹ ArŁm, sygn. I 199 k. 38, 109.

³² ArŁm, sygn. II 160; sygn. II 161.

³³ ArŁm, Akta parafii Kleczkowo, sygn. 193 b.k.

³⁴ ArŁm, sygn. II 80 k. 45.

Tabela 1. Liczba uczniów w Kleczkowie 1836-1844

Rok	zapisano się		byli do końca roku		stan		nie chodzili w ogóle	
	chł	dz	chł	dz	szl.	wiej.	chł	dz
1836/37	32	11	14	7	30	13	48	71
1837/38	19	11	?	?	19	11	50	40
1838/39	35	15	10	5	37	13	40	31
1839/40	35	15	14	6	29	21	36	29
1840/41	26	8	14	6	30	4	48	35
1841/42	27	17	10	3	29	15	49	32
1842/43	21	11	5	2	15	17	50	35
1843/44	19	9	?	?	?	?	40	31
1844/45	14	7	4	2	9	12	36	29

Źródło: ArŁm, sygn. I 199 k. 44.

Wszyscy uczniowie byli katolikami. Dzieci szlacheckie przeważały nad chłopskimi a liczba nie uczęszczających w ogóle była znacznie wyższa od pobierających naukę.

Tabela 2. Stopnie uczniów w Kleczkowie 1836-1844

Rok	celowali		postęp mierny		słabi		pochwały	
	chł	dz	chł	dz	chł	dz	chł	dz
1836/37	10	4	15	5	17	3	3	3
1837/38	3	2	6	5	10	4	3	2
1838/39	8	5	20	5	7	5	8	5
1839/40	10	5	10	6	15	4	2	3
1840/41	5	3	8	2	13	3	5	3
1841/42	10	8	10	5	7	4	8	4
1842/43	6	4	8	3	2	2	2	1
1843/44	?	?	?	?	?	?	?	?
1844/45	5	2	6	2	4	4	9	12

Źródło: ArŁm, sygn. I 199 k. 44.

Było więc stosunkowo niewielu uczniów celujących a przeważali mierni i słabi. Statuty z 1834 i 1841 r. przewidywały, iż dzieci mogły powtarzać kolejny rok nauki. Charakterystyczne było świadectwo ucznia Mikołaja Wielochowskiego z 1826 r. Opiekun szkoły w Kleczkowie stwierdzał, iż mieszkaniec wsi Budne uczył się jedynie zimą „jakby zaglądając tylko do szkoły” od 1807 r. do 1817 r. W czasie tego „trefunkowego” pobytu nauczył się początków czytania, pisania i rachunków.³⁵ Przy szkole Troszyn zaznaczono, iż uczniów dzielono na trzy grupy, zależnie od stopnia przygotowania. Podobnie było zapewne w innych szkołach.

³⁵ ArŁm. Konsystorskie dyspozycje 1823-1826, sygn. II 84 k. 87.

Kilkakrotnie wspomniano o podręcznikach. Można było używać tylko książki polecane przez władze szkolne. W 1819 r. przesłano: *Zbiór nauki chrześcijańskiej* oraz *Pielgrzym z Dobromilu*, w 1837 r. — *Mały katechizm*, w 1840 r. — 14 tablic abecadłowych ułatwiających dzieciom naukę czytania i pisania w języku polskim i rosyjskim, w 1852 r. — *Książka czytania i rachunkowości*. Biblioteki szkolne były ubogie. W 1852 r. w Kleczkowie znajdowało się w sumie dwadzieścia książek, głównie o treści religijnej.³⁶

Pewien wpływ na sytuację szkolną posiadały odległości. Oto wioski parafii Kleczkowo z ilością mieszkańców i oddaleniem od szkoły.

Tabela 3. Ludność okręgu szkolnego Kleczkowo w 1844 r.

Wioska	liczba ludności	liczba km	Składka	
			ruble	kop.
Budne	126	4	4	55
Dąbek	126	5	5	69
Dzbenin	108	6	5	76
Kamionowo	97	4	4	18
Kleczkowo	274	-	13	84
Łączyn	287	7	10	62
Niedźwiedz	32	5	2	52
Opęchowo	162	4	7	25
Radgoszcz i Gębory	42	4	7	35
Trzaski	66	2	4	47
Zawady	63	3,5	2	10
Żyznowo	85	2	2	89

Źródło: ArŁm, sygn. I 199 k. 93.

W żadnym wykazie nie podano, z jakiej wioski pochodziły dzieci szkolne. Można jedynie przypuszczać, iż z Łączyna było niewielu uczniów a mimo to mieszkańcy płacili pełną składkę. Odległość wiosek z innych okręgów szkolnych można łatwo odtworzyć, ponieważ parafie zachowały do dzisiaj dawne swoje granice.

VIII. KARNOŚĆ

Po powstaniu listopadowym w Królestwie Polskim obowiązywały rządy polityczne, zwane w historii okresem paskiewiczowskim. Znalazło to swoje odbicie w przepisach szkolnych. Do ustawy z 1834 r. dołączono 71 stron instrukcji, po polsku i po rosyjsku, o powodach, jakie skłoniły rząd do uzupełnienia przepisów o karności szkolnej.³⁷ W 1837 r. nauczyciele podpisali obszerną deklarację dotyczącą sposobu wychowywania dzieci i młodzieży. Nauczyciele zobowiązywali się: wykonywać bezwarunkowo wszelkie postanowienia i przepisy; uczyć z książek zatwierdzonych odgórnie; wpajać uległość wobec władz oraz przywiązanie do tronu, czyli do cara.³⁸

³⁶ ArŁm, sygn. I 199 k. 40, 66, 188, 189; sygn. II 80 k. 94, 242, 310.

³⁷ ArŁm, sygn. II 354 k. 63.

³⁸ ArŁm, sygn. I 199 k. 49.

W 1847 r. inspektor przesłał do opiekunów szkoły „instrukcję co do utrzymania w szkole karność”. Za lenistwo, niedbalstwo, nieposłuszeństwo oraz inne złe zachowanie w szkole i poza szkołą groziły następujące kary: ostrzeżenie i napomnienie; stanie na środku klasy; klęczenie; pozbawienie wyższego miejsca w klasie; przesadzanie na ławkę przeznaczoną dla zawstydzona; zapisanie nagany w dzienniku szkolnym; areszt na jedną godzinę; areszt o chlebie i wodzie między lekcjami rannymi i południowymi; kara cielesna wymierzana prywatnie nie w sali szkolnej; kara cielesna wymierzana wobec uczniów; degradacja z klasy wyższej do niższej, z wymierzeniem kary cielesnej lub nie. Do karania używano miotełki ze świeżych różg brzoźowych lub zmoczonych w wodzie i bito nią tylko po gołym ciele. W klasie wisiał regulamin ucznia: co do zachowania się w szkole (12 punktów), poza szkołą (6 punktów) i przepisy ogólne (13 punktów). Nie pominięto sposobu zachowania się wobec odwiedzin znaczniejszych gości. Na pytanie: „Jak się macie dzieci”, one odpowiadały: „Życzymy zdrowia Waszej Księżęcej Mości lub Jaśnie Wielmożnemu”, albo: „Żełajem zdrowija Waszemu Prewoschoditeľstwu”, jeśli powitanie było po rosyjsku. Na pochwałę lub zadowolenie gościa dzieci odpowiadały: „Radzi lepiej” lub „Budiem jeszcze bolsze staratsia”.³⁹

IX. BUDYNEK

Formularz wizytacji dziekańskiej zawierał pytanie o dom szkolny. Oto wyniki odpowiedzi proboszczów.

Andrzejewo: 1817-1821 w lokalu wynajętym i raczej potem.

Brok: 1821-1846 w lokalu wynajętym.

Czerwin: 1821-1847 w lokalu wynajętym.

Czyżewo: 1820-1824 w domu proboszcza i raczej potem.

Goworowo: 1820 w domu rządowym.

Jasienica: 1810 w domu kościelnym, 1818 wystawiono szkołę murowaną, 1825 przeznaczono ją dla pracowników kościelnych, 1836 w budynku wynajętym.

Jelonki: 1821 szkoła drewniana i kryta słomą, wystawiona przez parafian na gruncie dziedzica i z jego drewna, 1844 — dom potrzebował dachu, podłogi, komina i pieców.

Kadzidło: 1819-1822 w domu proboszczowskim, 1839-1852 w lokalu wynajętym.

Kleczkowo: 1783 w domu proboszczowskim, 1806 proboszcz wystawił szkołę własnym kosztem, 1819-1821 w domu plebańskim i raczej potem.

Myszyniec: 1822-1839 szkoła murowana.

Nur: 1819 w lokalu wynajętym i raczej potem.

Ostrołęka: 1819 chłopcy w jadalni pobernardyńskiej a mieszkanie dla nauczyciela i szkoła dla dziewcząt w domu plebańskim, 1822-1830 w domu plebańskim, 1837 od kilku lat była szkoła. Rząd pruski wystawił szkołę murowaną, ale później przeznaczono budynek na piekarnię.

Ostrów: 1822 w domu murowanym za czasów pruskich.

Piski: 1811 organista uczył w domu, gdzie mieszkał, 1819 w lokalu wynajętym i raczej potem.

Poreba: 1821 w domu wynajętym od włościanina, 1843 rząd wystawił szkołę.

Rosochate: 1809 w domu parafialnym, 1819-1821. w domu parafialnym.

Rzekuń: 1819-1836 w domu plebańskim.

Troszyn: 1819-1837 w domu wystawionym przez parafian.

³⁹ Tamże, k. 53, 109, 116.

Wąsewo: 1820-1822 w domu wynajętym u dziedzica, 1834-1839 w domu ofiarowanym przez dziedzica, 1856 w szkole murowanej.

Zaręby: 1819 w lokalu wynajętym i raczej potem.

Zuzel: 1811 w domu kościelnym, 1821 w domu proboszcza.⁴⁰

Domów własnych było więc mało a przeważnie korzystano z budynków parafialnych. W 1818 r. dozór szkolny parafii Kleczkowo zwołał sołtysów ze wszystkich wsi i poważniejszych gospodarzy. Dziedzic ofiarował plac, o drewno zamierzano poprosić rząd i ustalono składkę do 1200 zł na pobudowanie szkoły. Jednakże „przez wzgląd na szczere ubóstwo” odłożono całą sprawę.⁴¹ Ludność była wówczas wyniszczona wojnami. Podkreślano to również w innych sprawozdaniach. Proboszcz z Kleczkowa w 1806 r. pisał, iż gdyby Bóg dał lepsze czasy, odżyłaby chęć do utrzymania szkoły. Dawniej zamożniejsi uczyli swoje dzieci, a teraz nie mają ich czym żywić. W 1823 r. w Rzekuniu szkoła nie istniała i trudno było zachęcić ludzi do jej utrzymywania „bo sam niedostatek był dla nich tamą”. W 1816 r. w Troszynie stwierdzano, iż lud był zupełnie wyniszczony przechodami wojsk.⁴²

X. UTRZYMANIE

Pieniądze na utrzymanie nauczyciela i na potrzeby szkoły czerpano ze składek. Statut z 1808 r. przewidywał pensję dla nauczyciela w mieście w granicach 600 do 800 zł rocznie i ponadto 200 zł, gdzie nie było ogrodu; na wsiach — odpowiednio 500 do 660 zł i ogród. Ekwiwalent wypłacano nie w samych pieniądzech, ale również w produktach żywnościowych. Od gospodarzy zbierano: żyto, jęczmień, groch, pszenicę.⁴³

Zachowało się wiele wykazów wydatków szkolnych, głównie zaś uposażenia nauczyciela. Oto przykłady z niektórych szkół, w podziałach na lata trzydzieste, czterdzieste i pięćdziesiąte. 1823 Brok — pensja rocznie 450 zł; 1836 Czerwin — pensja, drewno, stróż i ogród 855 zł; 1837 Rzekuń — pensja 560 zł; 1838 Wąsewo — pensja 500 zł; 1842 Brok — pensja 600, stróż 50, lokal 80 zł; 1842 Czyżewo — pensja, drewno, stróż i ogród 780 zł; 1842 Kadzidło — pensja 600, stróż 40, ogród 25 zł; 1847 Kadzidło — pensja, stróż, drewno i ogród 115 rubli; 1841-1847 Kleczkowo — dom, ogród i opał 270 zł; 1852-1854 Kleczkowo — dom, ogród i opał 40,50 rubli (czyli 270 zł); 1852-1857 Myszyniec — 97,50 rubli; 1842-1857 Ostrołęka — pensja 700 zł; 7842 Ostrów — pensja 97,50 rubli, stróż 22,50, drewno 12 rubli; 1844-1847 Piski — pensja 350 zł; 1852 Piski — fundusz szkoły 52,50 rubli; 1848 Poręba — pensja 60, stróż, ogród i drewno 23,50 rubli; 1842 Rzekuń — pensja 400 zł; 1852-1857 Rzekuń — pensja 60 rubli; 1842-1847 Wąsewo — pensja 400 zł; 1852 Wąsewo — pensja 60 rubli.

Z podanych przykładów wynika, iż pensja nauczycieli była różna. Może z tych powodów pedagodzy zmieniali placówki, na przykład A. Dziesiński z Rzekunia do Kadzidla, Adam Glazer z Ostrowi do Myszyńca, Fr. Rzepczyński z Rzekunia do Nura, St. Wróblewski z Poręby do Rzekunia. Wysokość dochodów ustala się przez porównanie do ówczesnych cen. W 1819 r. metr żyta kosztował 16,17 zł, jęczmienia 12,10, owsa 8,10, świnia kosztowała 7 zł, owca 10, krowa 72, koń 108.⁴⁴

⁴⁰ ArŁm, sygn. II 160; sygn. II 161. ArPł, sygn. 317, sygn. 356, sygn. 359, sygn. 360, sygn. 361, sygn. 362.

⁴¹ ArŁm, sygn. II 80 k. 99.

⁴² ArŁm, sygn. I 194 k. 40; Akta parafii Troszyn 1808-1888, sygn. I 554 b. k.

⁴³ ArŁm, sygn. II 81 k. 39, 41, 46.

⁴⁴ ArŁm. Rozporządzenia konsystorza pułtuskiego 1818-1824, sygn. II 81a k. 39.

Na przybory szkolne, jak ławki, tablica itp. w Kleczkowie przeznaczano rocznie: 1834 — 10 zł, 1838 — 10, 1840 — 10; na opał: 1834 — 60, 1838 — 60, 1840 — 60 zł; najem lokalu na szkołę i dla nauczyciela: 1834 — 60, 1838 — 60, 1840 — 90 zł; na stróża: 1834 — 30, 1838 — 30, 1840 — 20 zł.⁴⁵ Głównie więc pieniądze ze składek przeznaczano na pensję dla nauczyciela.

I właśnie od tej składki zależał los nauczyciela. W Czyżewie w 1819 r. nauczyciel nie odebrał półrocznego uposażenia oraz za cały 1821 r.; w Jelonkach za półrocze 1819 r.; w Myszyńcu z 1823 r. zalegało 336 zł. Po dekrete Zajączka z 1821 r. wielu nauczycieli utraciło pracę, bądź pozostali na umowie z rodzicami tych dzieci, które uczyli. Rodzice płacili przeważnie po dwa złote na kwartał od dziecka. W 1806 r. w Kleczkowie proboszcz zapewniał nauczycielowi wyżywienie, podobnie w 1829 r. w Jelonkach. W 1854 r. zamknięto szkołę w Piskach i Porębie, w 1855 r. w Kleczkowie, w 1857 r. w Rzekuniu. Wszędzie mieszkańcy wobec wójta oświadczyli, iż nie życzą sobie szkoły „z racji ubóstwa i krytycznych czasów”. Oświadczenia te przesłano do naczelnika powiatu a ten do rządu gubernialnego płockiego. I znów nauczyciele musieli sobie szukać odpowiedniego zajęcia. Jedynie w Czerwinie istniało stałe, chociaż niewystarczające źródło utrzymania. Dziedzic Celiński zapisał na szkołę 500 zł i organista pobierał pięć procent od tej sumy.

XI. NAUCZANIE PRYWATNE

Część dzieci uczyła się w swoich domach głównie podczas zimy. Wędrownych nauczycieli w takich szkołach nazywano dyrektorami. Wspomniano o tym w następujących sprawozdaniach wizytacyjnych.

Andrzejewo: 1810 i 1811 — uczył dyrektor będący na utrzymaniu proboszcza; 1817 — niektóre wioski miały dyrektorów.

Brok: 1823 — we wsiach: Bojanach, Laskowiznie, Małkini Górnej i Nagoszewie gospodarze utrzymywali swoim kosztem nauczycieli oprócz czterech miesięcy letnich; 1824 — w Małkini Górnej i Nagoszewie dyrektorzy uczyli dzieci w zimie.

Kadzidło: 1775 — po niektórych wsiach uczyli dyrektorzy; 1793 — po wsiach ludzie na zimę przyjmowali dyrektorów; 1819 — zimą dyrektor uczył w chałupach gospodarskich i ludzie kolejno go żywili.

Kleczkowo: 1806 — niektóre wioski miały przez krótki czas szkoły.

Myszyniec: 1773 — w niektórych wioskach byli dyrektorzy i opłacali ich zainteresowani rodzice; 1778 — uczyli dzieci tylko w zimie.

Nur: 1827 — były szkoły prywatne po wioskach.

Piski: 1811 — parafianie w porozumieniu z proboszczem zatrudniali nauczycieli.

Poręba: 1825 — w dużych wioskach podczas zimy istniały szkoły prywatne.

Rzekuń: 1823 — szlachta i zamożniejsi włościanie utrzymywali w swoich wsiach nauczycieli i proboszcz tam zajeżdżał.

Wzmianki o nauczaniu prywatnym są więc nieliczne, ale w formularzu wizytacyjnym o to nie pytano. Takie nauczanie pozostawało poza kontrolą władz szkolnych. W 1847 r. kurator zażądał nazwisk nauczycieli, nie upoważnionych do tej pracy, aby im wymierzyć karę. W sześć lat potem ksiądz Gorczałow zakazał prowadzenia nielegalnych pensji i szkółek.⁴⁶

⁴⁵ ArŁm, sygn. I 199 k. 5, 56, 62.

⁴⁶ ArŁm, sygn. II 355 k. 169; sygn. I 199 k. 108.

XII. SZKOŁA A KOŚCIÓŁ

W omawianym okresie szkoły podlegały władzom cywilnym, ale zachowały ścisłą łączność z Kościołem. W 1817 r. komisja rządowa zwróciła się do biskupów o udzielenie pomocy. Biskup płocki, Prażmowski, przekazał to dziekanom i zachęcił ich do gorliwej wizytacji szkół. Biskup sugerował, czy nie należałoby dopuścić do pierwszej komunii jedynie te dzieci, które nauczyły się czytać i pisać. Sam jednak zalecał ostrożność w tym względzie.⁴⁷ Również w 1834 r. wydając ustawę szkolną rząd zapraszał księży do współpracy. W dwa lata potem komisja rządowa zastrzegła, iż jedynie tych księży potwierdzi na probostwo, którzy przynajmniej jeden rok uczyli religii w szkole. W 1837 r. komisja rządowa wyraziła życzenie, aby biskup płocki w czasie wizytacji diecezji nie pomijał szkół i nadysłał do komisji swoje uwagi.

Po powstaniu styczniowym nastąpiła zasadnicza zmiana. Biskup sejneński, K. Łubieński, stwierdzał, iż dotychczasowe stanowisko Kościoła wynikało z samej natury Kościoła oraz z przywileju nadanego przez prawo krajowe. Nowe prawodawstwo pozbawiło księży urzędu opiekuna szkoły. Biskup zachęcał duchowieństwo, aby włączało się do tworzenia nowych szkół i w nich pracowało. Nie leżało to jednak w intencjach rządu. W 1876 r. warszawski generał gubernator zastrzegł, iż „szkoły narodowe wyłącznie poddane są świeckiej naukowej władzy i sprawy tychże szkół pod żadnym pozorem nie podlegają przewodnictwom lub jakimkolwiek wpływom duchowieństwa”. Warszawski generał gubernator przypominał to kilkakrotnie.⁴⁸ Nasiliła się rusyfikacja przez szkolnictwo.

ZAKOŃCZENIE

Omówiono szkoły elementarne w powiecie ostrołęckim za czasów pruskich, w Księstwie Warszawskim i w Królestwie Polskim do 1866 r. Najbardziej wypadł pierwszy okres, ale nie z winy autora. E. Podgórska stwierdziła, iż rząd pruski dosłownie nic nie uczynił dla szkół elementarnych w departamencie łomżyńskim i mało więcej w departamencie ostrołęckim. W departamencie łomżyńskim w miastach były zaledwie trzy szkoły elementarne a na wioskach — żadnej. W Księstwie Warszawskim wzrosła znacznie liczba szkół, co zaznaczyło się w niniejszym opracowaniu, zaś w Królestwie Polskim uwidoczniły się trzy fazy: do 1821 r. — rozwój, od 1821 r. do 1834 r. — spadek, od 1834 r. do 1856 r. — wzrost, potem — likwidowanie szkół.

Autor niniejszego opracowania zamierzał porównać szkoły w powiecie ostrołęckim ze szkołami w innych powiatach. Kilku innych autorów podjęło podobne tematy. A. Artymiak — w obwodzie kieleckim i olkuskim, A. Sadaj — na Lubelszczyźnie; K. Walczak — na Mazowszu płockim. Autorzy ci nie podali jednak zestawień wszystkich szkół na swoim terenie oraz wybiórczo ujęli liczbę dzieci w

⁴⁷ ArŁm, sygn. I 199 k. 37; sygn. II 84 k. 5; sygn. II 354 k. 59, 70.

⁴⁸ ArŁm, sygn. II 355 k. 269, 329, 333, 339.

poszczególnych szkołach, podobnie nauczycieli.⁴⁹ Inni autorzy potraktowali szkolnictwo na większym obszarze: T. Wierzbowski — w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej; E. Podgórska — dla Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do 1831 r.; J. Dobrzański — dla Lubelszczyzny w pierwszej połowie XIX wieku. I te prace nie są porównywalne do jednostki administracyjnej powiatu.⁵⁰

DIE ELEMENTARSCHULEN IM KREIS OSTROŁĘKA IN DEN JAHREN 1795-1866

Zusammenfassung

1795 wurden die drei ehemaligen Kreise: Ostrołęka, Ostrów und Nur in einen Kreis mit Amtssitz in Ostrołęka zusammengeschlossen. Der neue Kreis Ostrołęka blieb weiterhin im Departement Płock und in Neu-Ostpreußen; zur Zeit des Fürstentums Warschau im Departement Płock, und zur Zeit des Königreiches Polen in der Woiwodschaft Płock. Nach dem Januar-Aufstand wurde aus dem südlichen Teil des Kreises Ostrołęka der Kreis Ostrów gebildet, wonach beide Kreise in das Gouvernement Łomża eingegliedert wurden. Die preußische Verwaltung, sowie die Verwaltungen des Fürstentums Warschau und des Königreiches Polen behielten die Einteilung der Kirchengemeinden im Kreis, aus der Zeit vor der Teilung Polens, inne. In der erwähnten Zeit umfaßte der Kreis 21 Kirchengemeinden.

Die preußische Regierung verpflichtete alle Einwohner zum Zahlen von Schulgeldern. 1821 befreite der Statthalter J. Zajaczek die Bauern von der Zahlungspflicht, was eine gewaltsame Senkung der Zahl der Schulen im Kreis Ostrołęka zur Folge hatte. 1834 wurde die Zahlungspflicht wieder eingeführt und viele Schulen traten ihre Tätigkeit erneut an. Die Bauern zahlten jedoch ungerne und abermals wurden viele Schulen geschlossen. Bei fehlenden amtlich bestätigten, Etatschulen genannten, Schulen, wurden in den Gemeiden Privatschulen eingerichtet. Das Schulgeld zahlten nur die Eltern der die Schule besuchenden Kinder. Außerdem bezahlten die Bauern den Lehrer und stellten der Reihe nach ihre Wohnungen zur Verfügung. Auch in den Etatschulen lernten die Kinder meistens nur im Winter, um mit aufkommendem Frühling sich mit den Arbeiten in Hof und Feld zu befassen. Das Unterrichtsprogramm umfaßte Lesen, Schreiben, Rechnen und den Katechismus. In der Schuljahrmitte und im Juni fanden öffentliche Examen der Schüler statt. Für ein tadeliges Benehmen und das Vernachlässigen des Unterrichts wurden die Kinder streng bestraft; einschließlich mit der Rute. Die Mehrzahl der Schulen befand sich in gemieteten Bauernhäusern.

1860 gab es im Königreich Polen 79,2% Analphabeten; 17,82 der Bevölkerung konnte kaum lesen. Der Kreis Ostrołęka war kein Ausnahmefall gegenüber den anderen Teilen des Landes.

⁴⁹ A. Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa elementarnego w obwodach kieleckim i olkuskim województwa krakowskiego (1816-1862)*, Wrocław 1964; H. Sada, *Oświata elementarna na Lubelszczyźnie w latach 1809-1831*, Przegląd Historyczno-Oświatowy, 18 (1975) nr 3 s. 363-381; K. Walczak, *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu płockim w latach 1795-1867*, Notatki Płockie, 1973 nr 5 s. 31-37.

⁵⁰ T. Wierzbowski, *Szkoły elementarne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków 1921; E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807-1831*, Warszawa 1960; J. Dobrzański, *Ze studiów nad szkolnictwem elementarnym Lubelszczyzny w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1968.